

BIULETYN

KOŁA MIŁOŚNIKÓW DZIEJÓW GRUDZIĄDZA
KLUB „CENTRUM” SPÓŁDZIELNI MIESZKANIOWEJ

Rok XVIII: 2020

Grudziądz, dnia 05.08.2020 r.

Nr 30 (644)

1191. spotkanie

Marek Szajerka

Grudziądz. Od miasta – klasztoru do zamku. Pierwowzór cysterski zamków krzyżackich w Prusach z 1 poł. XIII w. (Cz. 15)

Motto:

*„Terytorium zamku obejmowało miasto Grudziądz
[Das Schloßgebiet umfasste die Stadt Graudenz]”*

Xaver Froelich, 1868 r.

X. Teza Krystyny Zielińskiej – Melkowskiej o Grudziądzu, jako mieście – klasztorze.

W 1997 r. dr hab. Krystyna Zielińska – Melkowska prof. UMK wyszła z tezą, wówczas bardzo śmiałą i nowatorską, że Grudziądz to miasto klasztor z czasów biskupa Prus św. Chrystiana, z 1 poł XIII w.¹ Ta teza postawiona przez Profesor z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika wywołała sprzeciw środowiska naukowego. Po ponad 20 lat, mimo licznych przekłamań i manipulacji źródłami historycznymi, w tym szczególnie materialnymi trzeba pokazać, że teza była słuszna. Świadczą o tym zachowane w Grudziądzu relikty architektury romańskiej.

Tytułem przypomnienia trochę rysu historycznego dla wieku XIII w dziejach Grudziądza.

¹ K. Zielińska – Melkowska, *Biskup Chrystian – postać i dzieło*, op. cit., s.18-19: *Ważny wątek Chrystianowy występuje w mojej książce „Lokacja Grudziądza w roku 1291”, gdzie – jak sądzię udowodniłam tezę o istnieniu wcześniejszego miasta w Grudziądzu (dziś napisałabym miasta-klasztoru) które łączy z postacią pierwszego biskupa Prus Chrystiana – niż lokowanego dopiero w 1291 r. przez Krzyżaków na prawie chełmińskim.*

Grudziądz – miasto położone na Pomorzu Nadwiślańskim, na prawym brzegu Wisły. W źródłach historycznych, imiennie pojawia się po raz pierwszy w 1222 r. Wg tradycji przekazanej przez kronikarza Jana Długosza właśnie w Grudziądzu, u dawnego ujścia rzeki Osy, w 997 r. rozpoczęła się misja św. Wojciecha do Prus.

Teren obecnego Grudziądza po południowej stronie Kanalu Trynka (dawnego koryta Osy) należał do państwa Polan już w czasach Bolesława Chrobrego. Na południowym brzegu Osy przy Wiśle znajdował się pierwszy parafialny kościół noszący wezwanie św. Jerzego². Natomiast teren miasta w obrębie murów średniowiecznych, położony w widłach dawnej Osy, zamieszkały był przez Prusów i został podporządkowany Piastom w latach 60 XII w. przez księcia Bolesława Kędzierzawego³.

Sąsiedztwo Prusów skutkowało cały czas najazdami Prusów i Litwinów. Ziemię te ok. roku 1200 otrzymał we władanie Konrad Mazowiecki, który w 1206 r. sprowadził cystersów, by zajęli się nawracaniem pogan. W 1209 r. misję tę powierzył wywodzącemu się z opactwa w Oliwie a potem będącemu opatem w Łeknie Chrystianowi, mianowanemu w 1216 r. biskupem misyjnym tych ziem. Przypuszczalnie już w 1218 r. Chrystian otrzymał od księcia Konrada Mazowieckiego osadę Grudziądz, jako bazę do chrystianizacji Prus.

Te i inne dokumenty źródłowe wskazują na stołeczność Grudziądza jako siedziby biskupów pomezzańskich w pierwszej połowie XIII wieku. Jest dlatego wielce prawdopodobne, że pierwowzór dla grudziądzkiej architektury sakralnej stanowiły budowle cysterskie a osada przeżywała gwałtowny rozwój już przed 1255 r. a więc formalnym przejściem tych ziem przez Krzyżaków. Wtedy też w Grudziądzu musiało powstać opactwo, kolegiata, być może katedra, zręby zamku i założenia miejskiego. Zapewne teren Grudziądza w obrębie średniowiecznych murów jest w części pozostałością niedokończonego klasztoru cysterskiego, zaginionej fundacji biskupa Chrystiana⁴.

Grudziądz założono w bagiennym delcie Osy, pomijając inne lokalizacje, idealnie nadające się do założenia miasta. Była to jednak lokalizacja charakterystyczna dla klasztorów cysterskich, zakładanych na terenach bagiennych, z dala od większych osad.

Wątek fundacji biskupa Chrystiana z lat 1222-1245 oraz jego następcy, szerzej rozwinęła w 1998 r. badaczka klasztoru cysterskiego w Wąchocku, archeolog

² Zob. ks. Wł. Łęga, *Rozwój miasta Grudziądza*, Miesięcznik Krajoznawczy „Ziemia”, maj 1925. Przedruk fragmentu: R. B. Kucharczyk, *Grudziądz i okolice na starej karcie pocztowej*, Grudziądz 2006, s. 9.

³ Zob. K. Okulicz-Kozaryn, *Dzieje Prusów*, Wrocław 1997, ss. 331.

⁴ Zob. K. Białoskórska, *Święty Chrystian Primus episcopus Prussie i jego misyjne biskupstwo. Kilka uwag o perspektywach i potrzebie dalszych badań*, K. Zielińska-Melkowska [red.], *Grudziądz miastem Chrystiana*. Materiały posesyjne z II Sympozjum „Grudziądz miastem Chrystiana” 4.12.1998, Grudziądz 2002, s. 19-35.

dr Krystyna Białoskórska. Od strony historiograficznej tezę o korzeniach cysterskich przedstawiła dr hab. Krystyna Zielińska-Melkowska, prof. UMK w Toruniu⁵.

W tym to kontekście obecność architektury romańskiej w Grudziądzu nie może dziwić a potwierdzają ją w sposób niepodważalny zachowane relikty romańskie w kościele św. Mikołaja i św. Ducha czy kaplica św. Michała Archaniola. Genezy grudziądzkiego zamku i słynnej Wieży Klimek też doszukiwać się należy w kamiennie-cegłanej siedzibie biskupa, co potwierdzają fizycznie wykopaliska prowadzone w latach 90. XX w. i XXI wieku, ukazujące koegzystencje stylów późnomańskiego i gotyckiego na terenie Zamku Wysokiego⁶.

O polskim rodowodzie zamku grudziądzkiego z kamienia i cegły oraz zapewne Wieży Klimek pisał już w 1889 r. pionier badań historycznych Grudziądza, niemiecki badacz Xaver Froelich. Należy nadmienić że Wieża Klimek oraz kamieniana studnia na Górze Zamkowej o głębokości ok. 50 m, nie mają swojego odpowiednika na terenie całego odpowiednika na terenie całego, byłego państwa krzyżackiego⁷. Archeolodzy toruńscy z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, po wykopaliskach z lat 2008-2009, wg swojej interpretacji nie podzielają poglądu o cysterskich korzeniach Grudziądza i związaną z nimi architekturą romańską⁸. Archeolodzy z innych ośrodków są odmiennego zdania, m.in. na Uniwersytecie Gdańskim uważa się, że studnię na Górze Zamkowej zbudowali cystersi przed przybyciem do Grudziądza Krzyżaków, czyli przed 22.12.1255 r. kiedy to pomezanski biskup Ernest przekazał Grudziądz Zakonowi i przeniósł swoją siedzibę i katedrę do Kwidzyna⁹. Niewątpliwie brak polskiego mecenatu państwowego po rozbiorach przyczynił się do tego, że cały dorobek kulturowy w dziedzinie średniowiecznej architektury mu-

⁵ Zob. J. Pakulski, Profesor UMK Krystyna Zielińska-Melkowska (1935-2001), RG, T. 15: 2003, s. 287-295.

⁶ W Grudziądzu znane są przykłady z l. 1941-2016, że naukowcy – archeolodzy podają w swoich publikacjach inną informację o zastanym fragmencie budowli, jaką zastali, np. zawiżają grubość zastanego muru o wymiarach 0,4-07 m do fikcyjnej grubości 3-4 m lub nie odróżniają wysokości bezwzględnej n. p. m od wysokości względnej, w tym przypadku poziom brzegu Wisły przy Grudziądzu. W swoim katalogu Autor musiał korygować te dane zgodnie ze stanem faktycznym, by nie powielać błędu z 1960 r., popełnionego przez K. Szymańskiego, Dzieje zamku grudziądzkiego, w: RG, [T. 1], 1960, s. 97.

⁷ Najdokładniej zbadał relikty wieży w 2007 r. A. J. Pawłowski, który zakwestionował rzetelność badań H. Jacobiego z l. 1941-1943. Udowodnił fikcyjność oficjalnego poziomu dziedzińca Zamku Wysokiego, 59-60 m n.p.m. wg H. Jacobiego, w powielanym błędzie 60 m nad poziomem lustra Wisły. Brzeg Wisły przy Górze Zamkowej jest na wysokości ok. 21-22 m n.p.m. A.J. Pawłowski udowodnił, że fundament wieży Klimek po stronie południowej dochodzi do głębokości ok. 62 m n.p.m. Wieża nie mogła być zbudowana w powietrzu, ok. 2 m powyżej oficjalnie podawanego poziomu dziedzińca.

⁸ M. Wiewióra [red], *Zamek w Grudziądzu, studia i materiały*, Toruń 2012, ss. 410 oraz artykuły naukowców toruńskich w Rocznikach Grudziądzkich, tomy 19-24, z l. 2011-2016.

⁹ W. Kulczykowski, doktorant Uniwersytetu Gdańskiego, autor pracy magisterskiej o studniach zamkowych na terenie państwa krzyżackiego, Gdańsk 2012. Tą swoją tezę powtórzył w październiku 2016 r. na wykładzie w Muzeum im. Ks. Władysława Łęgi, na temat wodociągu średniowiecznego w Grudziądzu.

rowanej na tym obszarze został pod wpływem niemieckich historyków sztuki z przełomu XIX/XX w. przypisany Krzyżakom. W pierwszym rzędzie na tym poglądzie traci też Grudziądz, którego oficjalnie pisaną historię zaczynało jeszcze niedawno od przywileju lokacyjnego na prawie chełmińskim, wydane przez Krzyżaków 18.06.1291 r.

Katalog reliktyw architektury romańskiej w Grudziądzu:

- Fundament kamienny z ciosów granitowych w wątku *grand appareil*
- Fundament kamienny z ciosów granitowych w wątku *grand appareil*, piwnice budynku przy ul. Spichrzowej 37. Podobną konstrukcję murów zobaczyć można np. w kościele w Tumie pod Łęczycą oraz w klasztorze norbertanek na Zwierzyńcu w Krakowie. Na ziemiach polskich była charakterystyczna dla budowli z przełomu wieków XII i XIII¹⁰.
- Dawna kaplica św. Michała Archaniola. Najstarsza murowana budowla sakralna Grudziądza wg przekazu wizytatora kościelnego kanonika Strzesza z 1667 r. w stanie stałej profanacji była już od XVII w. Obecnie jest pomieszczeniem piwnicznym budynku przy ul. Klasztornej 6, położonego w pobliżu kościoła św. Ducha na południowy wschód od niego, w obrębie dawnych zabudowań zespołu klasztoru benedyktynek. Długość kaplicy na osi wschód zachód wynosi 5,3 m, szerokość 4,9 m a wysokość 2 m. Zbudowana jest z cegieł na fundamencie kamiennym i posiada sklepienie krzyżowe. Z uwagi na otynkowanie ścian nie ma możliwości podania wymiarów cegieł i sposobu ich wiązania. Mury mają grubość od 1 m do 2 m. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można przyjąć, że kaplica św. Michała Archaniola powstała przed 1222 r. i jest przykładem jednonawowych kościołów romańskich, pełniących na terenie ziem polskich funkcje kościołów grodowych, wiejskich, kaplic rezydencjonalnych lub kaplic pomocniczych. Powstała nad brzegiem dawnej Osy, w miejscu, gdzie wg tradycji przekazanej przez kronikarza Jana Długosza rozpoczęła się misja św. Wojciecha do Prus w 997 r.
- Grudziądz, kościół św. Ducha. Wraz z dawnymi budynkami klasztoru benedyktynek położony jest w południowo-zachodniej części starego miasta. Gotycki, o zatartych obecnie cechach stylowych, jednonawowy, murowany z cegły i otynkowany. Jako obiekt sakralny powstał na przełomie XIII/XIV w.

¹⁰ Jedną z najnowszych prac odnośnie tego wątku jest praca T. Rodzińskiej-Choraży, *Wątki kamienne w architekturze w Polsce do schyłku XII wieku*, w: III Forum Architecturae Poloniae Medievalis, red. K. Stala, Kraków 2013, s. 295-318. Dostęp internetowy do tej pracy:

http://www.academia.edu/13610278/W%C4%85tki_kamienne_w_architekturze_w_Polsce_do_schy%C5%82ku_XII_wieku_w_III_Forum_Architecturae_Poloniae_Medievalis_red._K._Stala_Krak%C3%B3w_2013_s._295-318

W 2014 roku podczas prac renowacyjnych przy północnej ścianie kościoła, po prawej stronie kruchty odsłonięto wczesnogotycki portal ostrolukowy. Portal ten nie posiada tak popularnej w 2 poł. XIII w. i w wiekach późniejszych cegły profilowanej, co świadczy, że do jego budowy wykorzystano mury wcześniejszej budowli, niekoniecznie sakralnej. Po lewej stronie kruchty uwidoczniły się natomiast relikty okna romańskiego, usytuowanego znacznie poniżej łuku okna gotyckiego. Detale te zostały wkrótce ponownie zasłonięte nowym otynkowaniem. Kościół jest podpiwniczony, jednak ich część wschodnia jest zasypana gruzem. Podpiwniczenie kościoła nie było badane pod względem architektonicznym. W zachodniej ścianie kościoła zachował się późnoromański portal uskokowy z XIII w. i jest widoczny od strony pomieszczenia biurowego Muzeum, stykającego się z bryłą kościoła.

- Grudziądz, kościół św. Franciszka Ksawerego (pojezuicki). Kościół nie jest orientowany, zbudowany sposobem gospodarczym z połączenia baszty bramnej (Brama Klasztorna, *Porta Zellia*) i budynku mieszkalnego, w latach 1714-1715. Dawna baszta bramna mieści obecnie prezbiterium kościoła. Badania fundamentów obecnego kościoła, przeprowadzone w latach 2006-2008 wykazały, że kościół wzniesiono w tym miejscu na fundamentach dużej budowli (z wieżą) z wieku XIII, a możliwe, że stanowi on w części przebudowę budynku mieszkalnego. W podziemiach kościoła zachował się fundament rozebranej ściany wschodniej baszty bramnej o grubości ok. 3 m. Fundament kościoła pojezuickiego zbudowany jest w wątku, gdzie warstwy cegieł są przeplatane warstwami kamienia. Widoczne na powierzchni lizeny są faktycznie fragmentem potężnych przypór uskokowych, które pierwotnie były na powierzchni. Dolna partia ściany południowej jest średniowieczna, górna od gzymsu powstała już w wieku XVIII. Cechą charakterystyczną kościoła jest głębokie blendowanie wewnętrzne. Partia średniowieczna ścian nie posiada szkarp tylko lizeny. Od początku XVIII w. parapety są w części podziemnej kościoła. Od strony północnej (Góry Zamkowej) bardzo dobrze widać dawną blendę bramną. W XVI w. kompleks ten nazywany był Zamkiem Konwentu (Schloss Convent). W XX w. nie uwzględniano średniowiecznego rodowodu ścian kościoła oraz kolegium jezuickiego i uważano, że powstały od fundamentów po 1648 r. Mimo oczywistych odsłon średniowiecznych murów wymienionego kompleksu budowli w XXI w., nadal często podaje się, że kompleks ten powstał w XVII-XVIII w.
- Kościół św. Mikołaja. Budowla ceglana, orientowana, gotycka z licznymi elementami stylu przejściowego. Nie zachowały się dokumenty współczesne budowie kościoła. Najstarszy pochodzi dopiero z 1524 r. W rzucie poziomym korpus kościoła nie nosi śladów wieloetapowej budowy. Przyjęta datacja jego powstania na r. ok. 1286 do 1 poł. XIV w. oparta jest na kwestionowanym obecnie w literaturze kryterium zastosowanego wiązania cegieł. Podstawą takiej datacji było występowanie na zewnątrz prezbiterium wiązania

wendyjskiego i wiązania gotyckiego w nawach. Po 1945 r. w trakcie prac rekonstrukcyjnych odkryto jednak również polskie wiązanie gotyckie w wewnętrznych ścianach prezbiterium. Kościół otrzymał wieżę drewnianą już w czasach nowożytnych. Obecna wieża murowana pochodzi z XVIII w. Ostrołukowe okna w nawach są neogotyckie. Oryginalne są tylko okna w prezbiterium. Na ścianach naw widoczne są natomiast ślady okien romańskich. Warto zwrócić również uwagę, że obecna powierzchnia kościoła w porównaniu z tą z początku XVIII w. jest zredukowana o rozebrane kaplice, które przylegały od północy, nawet do ścian kolegium jezuickiego. W świetle zachowanych dokumentów oraz analizy architektonicznej przypisywanie kościołowi św. Mikołaja roli kościoła parafialnego dla grudziądzan wydaje się nadinterpretacją. Do 15 września 1618 r. funkcję tę pełnił formalnie kościół św. Jerzego, poza murami obronnymi Grudziądzka, zniszczony podczas powodzi przez wylew Wisły. Wiele wskazuje na to, że kościół św. Mikołaja w średniowieczu pełnił funkcję kolegiaty, jak dotąd nie zlokalizowanej dla diecezji chełmińskiej. Swoją bryłą, jako pierwotnie bez wieży oraz specyfiką zachowanego pierwotnego sklepienia prezbiterium wpisuje się w architekturę kościołów cysterskich. Dodatkowo niedokończona wschodnia klatka schodowa, brak symetrii w układzie okien na poddaszu, nad lukiem tęczowym mogą wskazywać, że budowę kościoła zaplanowano w 1 poł. XIII w. i przerwano z nieznanых przyczyn (relacja wizytatora kościelnego kanonika Strzesza, z 1667 r.). Z najstarszego wyposażenia wnętrza świątyni godną uwagi jest znajdująca się w nawie głównej granitowa czara chrzcielniczy typu gotlandzkiego, z 3 ćwierci XIII w., zdobiona płaskimi, ostro ciętymi postaciami smoków i lwów. Zachowały się też dwie granitowe kropielnice pochodzące z XIII w., usytuowane w kruchcie północnej i zachodniej. Z dawnego wystroju wnętrza na filarze międzynawowym widoczne są fragmenty polichromii z końca XIV w. W zachodniej fasadzie wieży wmurowano wtórnie trzy (dwie zachowane do naszych czasów) terakotowe rzeźby romańskie oraz zoomorficzną figurkę, a we wschodniej ścianie wieży 4 terakotowe cegły z motywem roślinnym i zwierzęcym. Pochodzą one prawdopodobnie z nieistniejącej kaplicy zamkowej grudziądzkiego Zamku Wysokiego. Przypuszczalnie dalsze badania kościoła św. Mikołaja spróbują potwierdzić jego tożsamość jako elementu zaginionego zespołu klasztorowego cystersów, fundacji biskupa Chrystiana z lat 1222-1245, który działalność misyjną na ziemi chełmińskiej rozpoczął już w roku 1209. Ten wątek badawczy szerzej rozwinęła w 1998 r. badaczka klasztoru cysterskiego w Wąchocku, K. Białoskórska. Od strony historiograficznej tezę o korzeniach cysterskich Grudziądzka wylansowała w l. 1991-2001 K. Zielińska-Melkowska. Warto odnotować, że ściany nawy głównej posiadają unikalny w tym regionie fryz arkadkowy, charakterystyczny dla architektury romańskiej. Fryz był widoczny w czasach, gdy każda z naw posiadała własny dach. Obecnie poddasze kościoła z wieżą jest udostępnione do zwiedzania dla turystów.

- Most Bramy Bocznej. Ceglany o konstrukcji arkadowej, datowany na 1 poł XIII w. Element nie istniejącej dziś Bramy Bocznej. Ponad wszelką wątpliwość konstrukcję łuku arkadowego mostu wykorzystano jako fundament dla ściany północnej Baszty Bocznej. Nie jest ogólnie dostępny a zachowane przesło mostu znajduje się w piwnicach budynków przy ul. Mickiewicza 3/Murowej 24. Odkryty przypadkowo w 1999 r., podczas inwentaryzacji pomiarowej piwnic kamienicy¹¹. Zachowane przesło mostu nie jest na symetrii prześwitu rozebranej w XIX w. Bramy Bocznej. Jest przy jezdni, pod chodnikiem, po stronie północnej. Świadczy to o wcześniejszej budowie mostu, przed zaprojektowaniem i budową Bramy Bocznej. Lokalizacja mostu nie wpisuje się w siatkę ulic z XIV w.
- Most Bramy Toruńskiej. Wchodził w skład niezachowanego zespołu bramnego, a jego odchylenie w stosunku do Bramy Toruńskiej świadczy o tym, że był pierwszym elementem całego założenia budowlanego. Na ceglana konstrukcję mostu składają się dwa łuki arkadowe. Łuk dolny wykonany jest z charakterystycznej dla romanizmu cegły i datowany na 1 poł XIII w. Most był poszerzany w czasach krzyżackich. Obecnie ogólnie dostępny, znajduje się u wylotu ulicy Klasztornej, stanowiąc element miejskich bulwarów. Podobnie, jak most Bramy Bocznej, zachowane, najstarsze średniowieczne przesło nie jest na symetrii rozebranej w XIX w. Bramy Toruńskiej. Jest ono przy jezdni, pod chodnikiem, po jej zachodniej stronie. W 2010 r., na Politechnice Gdańskiej przychyłono się do hipotezy, że jest to najstarszy zachowany most murowany w Polsce, z 1 poł. XIII w. Jest on zapewne o ok.100-150 lat starszy od kamiennego mostu na Młynówce w Kłodzku, z ok. 1390 r., jeszcze do niedawna uznawanego za najstarszy zachowany most murowany w Polsce¹².
- Relikty zamku i wieży Klimek. Krzyżacy pojawili się w Grudziądzu w roku 1255, ponad 30 lat po przejściu przez zakon ziemi chełmińskiej. Osada ta wcześniej należała do biskupa misyjnego Prus Christiana, a potem do jego następcy arcybiskupa Alberta Suerbeera. Duchowni ci wzniesli pierwsze murowane umocnienia i budowle sakralne, które następnie Krzyżacy wykorzystali przy budowie własnej warowni. Wieża Klimek była najstarszym, obok studni kamiennej, elementem założenia zamkowego i stanowiła znaną z innych polskich realizacji obronnych tego okresu tzw. wieżę ostatniej obrony. Pod względem wyglądu i konstrukcji była jedyną taką, na terenie państwa

¹¹ Zob. RG T. 15: 2001, *Sprawozdanie Oddz. PTH*, s.289. Pomiary inwentaryzacyjne wykonali: architekt T. Porębný oraz studentka Politechniki Gdańskiej Izabela Gwizdała. Do pomocy były uczennice III LO w Grudziądzu, Monika Wiśniewska i Natalia Wiśniewska.

¹² Zob. K. Błaszczuk, Wł. Błaszczuk, M. Stachowicz, M. Szajerka [red. tekstu], *Grudziądzkie mosty średniowieczne*, BKMDG, Rok XIII: 2015, nr 24 (436). Wersja internetowa: <http://kmdg.grudziadz.pl/publikacje/biuletyny/numer/24.436/>

krzyżackiego. O tej wyjątkowości nie decydował fakt, że była wolnostojąca, bo takie wieże powstały np. w Toruniu i Radzynie. Odróżniał ją wygląd zewnętrzny, z wystającymi gzymsami, wykonanymi z glazurowanej cegły w kolorze zielonym. Te gzymsy usunięto podczas przemurowania lica wieży w 2 poł. XIX w. Wieża Klimek posiadała pierwotnie dolną komorę, przypominającą w przekroju butelkę. W tej komorze po stronie północnej znajdowało się łożysko do postawienia drabiny na pierwszą kondygnację. Na tej kondygnacji, już po południowej stronie usytuowano klatkę schodową w murze, z kręconymi schodami na dalsze piętra. Piętra były przedzielone kopułami. Element glazurowanego słupa był identyczny, jak we wschodniej klatce schodowej kościoła św. Mikołaja w Grudziądzu oraz w farze chełmińskiej. Na parterze też umieszczono wejście do lochu. Na Górze Zamkowej, w lapidarium po stronie północnej można zobaczyć obecnie portal bramny z piaskowca, w formie łuku. Portal ten koresponduje z relikiami tympanonu z terakoty, od końca XVIII w. znajdującymi się na ścianie zachodniej wieży kościoła św. Mikołaja. Są tam płaskorzeźby Chrystusa Króla, Matki Boskiej z Dzieciątkiem i figury zoomorficznej. Natomiast po stronie północno-wschodniej wieży cztery fragmenty terakotowe, być może bordiury tego tympanonu. Poniżej ruin Zamku Wysokiego, na przedzamczu północnym, od strony zachodniej można zobaczyć fragment ściany w wątku gotyckim, z pełnej cegły o grubości ok. 2 m. Ściana ta jest zaprzeczeniem tezy, że wątek gotycki (wiązan polskie), zaczęto stosować w XIV w. i używano do licowania murów *opus emplectum*. W takim murze ceglano-licowe pełniło rolę trwałego szalunku dla rdzenia muru, wypełnionego kamieniami, czy gruzem. Zamek w Grudziądzu uważa się za jeden z największych w całym Państwie Zakonnym. Wybudowano go na wznoszącym się ok. 40 metrów ponad poziom Wisły wschodnim jej brzegu (próg bramy od strony południowej, dziedziniec znajduje się ok. 5 m. wyżej), odseparowanym naturalnymi parowami oraz głębokim sztucznym przekopem od sąsiadujących wzniesień. Zrekonstruowana w 2014 r., na fundamencie średniowiecznej wieży, wieża widokowa Klimek nie posiada odtworzonych charakterystycznych detali zburzonego w 1945 r. pierwowzoru.

- Chrzcielnica w kościele św. Mikołaja. Romańska, kamienna, o kształcie ośmiobocznym. Przypomina wyroby gotlandzkie. Bogato zdobiona płaskorzeźbionym ornamentem kwiatowym, oraz wizualizacją smoków i lwów. Podstawa zrekonstruowana współcześnie, nie wzorowana na oryginale, który przypominał związany snop zboża, będący symbolem błogosławieństwa. Chrzcielnica znajduje się w kościele św. Mikołaja w Grudziądzu, obecnie po prawej stronie nawy głównej, przy filarze tuż przed wejściem do prezbiterium. Do roku 1939 stała w baptysterium kościoła, w części zachodniej nawy południowej.
- Dwie romańskie kropielnice w kościele św. Mikołaja z końca XIII w.

- Płaskorzeźby terakotowe w zachodniej ścianie wieży kościoła św. Mikołaja oraz cztery późnoromańskie płaskorzeźby z glazurowanej terakoty wtórnie wmurowane w XVIII w. we wschodnią ścianę wieży gotyckiego kościoła św. Mikołaja. Płaskorzeźby te ponad wszelką wątpliwość pochodzą z Grudziądzkiego Zamku Wysokiego, prawdopodobnie z dawnej kaplicy zamkowej i są datowane na koniec XIII wieku. Trzy późnoromańskie rzeźby z glazurowanej terakoty wmurowane w XVIII w. w górną część zachodniej fasady gotyckiego kościoła św. Mikołaja. Do naszych czasów zachowały się dwie z nich, przedstawiające Matkę Boską z Dzieciątkiem oraz Chrystusa. Trzecia została uszkodzona w trakcie działań wojennych w 1945 r. Pomiedzy tymi rzeźbami umieszczono również mniejszą płaskorzeźbę. Rzeźby te ponad wszelką wątpliwość pochodzą z Grudziądzkiego Zamku Wysokiego, prawdopodobnie z dawnej kaplicy zamkowej i są datowane na koniec XIII wieku.
- Fragment muru obronnego w piwnicy kamienicy przy ul. Mickiewicza 3/Murowa 24. W trakcie inwentaryzacji kamienicy w 1999 r. odkryty został pod chodnikiem ul. Mickiewicza most Bramy Bocznej oraz parcham murów obronnych przy zasklepionej na pocz. XIX w. Strudze Młyńskiej. Parcham składa się z dwóch murów, z których wewnętrzny jest zbudowany z bardzo nieregularnych cegieł, nie noszących znamion znormalizowanej produkcji masowej, charakterystycznej dla ceglanych budowli, już z lat 30-40. XIII w. Z cegieł znormalizowanych zbudowany jest mur zewnętrzny. Taką cegłą znormalizowaną zastosowano m.in. w przypadku kościoła św. Mikołaja. W ciągu muru wewnętrznego zinwentaryzowano wówczas prześwit bramy (furtki) o szerokości 4,5 m. Poziom tej bramy zalega na głębokości 2,1-2, 3 m poniżej obecnego poziomu ul. Murowej. Na osi tej bramy na pocz. XXI w. odkryto furtkę w murze kilkumetrowej grubości, z lukiem o cesze romańskiej, w piwnicy przy ul. Mickiewicza 1. Przepuszczalnie mur wewnętrzny jest pozostałością stróży, powstałej w 1222 r., w okresie wyprawy krzyżowej rycerstwa polskiego pod przywództwem ks. Leszka Białego oraz ks. Henryka Brodatego¹³. Swego rodzaju ewenementem w przypadku murów obronnych Grudziądza jest zastosowanie na znacznych odcinkach jego obwodów wiązania główkowego¹⁴.

¹³ W 1998 r. wysunąłem hipotezę, że nazwa Grudziądz wywodzi się od cegły, czyli grudy. W 1 pol. XIII w. nie było jeszcze słowa cegła. Tę hipotezę, jako interesującą zauważył mediewista A. Walkowski (2003 r.) oraz również mediewista prof. dr hab. Wiesław Sieradzan w 2016 r. Zob. M. Szajerka, *Przegląd dyskusji nad pochodzeniem nazwy Grudziądz od czasów Jana Długosza do chwili obecnej*, K. Zielińska – Melkowska, Grudziądz miastem Chrystiana, op. cit., s. 81-86.

¹⁴ Por. J. Widawski, *Miejskie mury obronne w Państwie Polskim do początku XV w.*, Warszawa 1973. Wg tego Autora w przypadku budowy murów obronnych stosowano wyłącznie wątki wedyjski i gotyk polski. Można tu wysunąć przypuszczenie, że w XIV w., przy rozwiniętej technologii wznoszenia obiektów z cegieł, w tym murów obronnych, budowniczy murów w Grudziądzu oddany zostałby w ręce kata. Właśnie na wiek XIV datuje się oficjalnie budowę murów obronnych w Grudziądzu.

- ul. Wieżowa 2, średniowieczny parter pomieszczenia świeckiego, ze sklepieniami krzyżowymi, z czytelnymi fazami rozbudowy, wg wątków cegieł (wendijski ⇒ gotyk polski), z XIII w. Jest tam ściana o grubości ok. 2 m, z wnękami oświetleniowymi, pierwotnie zapewne oknami romańskimi. Na równoległej ścianie północnej jest okno gotyckie z drugiej fazy rozbudowy. Obiekt odkryty ok. 1997 r., w trakcie adaptacji pomieszczeń piwnicznych na piwiarnię. Wg powielanych urzędowo wyników badań, z Rocznika Grudziądzkiego, wydanego w 1960 r., na terenie Starego Miasta nie zachowały się żadne budowle murowane ze średniowiecza, z wyjątkiem kościołów św. Mikołaja i św. Ducha oraz wybiórczo monumentalnych spichrzy nadwiślańskich. W trakcie wizji lokalnych tych pomieszczeń przez K. Białoskórką, A. J. Pawłowskiego, ich uwagę zwrócił szczególnie fundament łukowy budowli od strony zachodniej. Taki fundament, z ceglami w owątku główkowym, podobne wiązania są licznych miejscach na terenie Grudziądza, jest zaliczany jako najstarszy fragment kościoła ceglanego dominikanów – od 1235 r.¹⁵
- Ul. Szewska 5, kamienna brama z łukiem ceglany. Kamienna brama, zapewne między posesjami, z XIII w. Z podobną bramą kamienną jest problem interpretacyjny na zamku krzyżackim w Toruniu.
- Ul. Kościelna 10, średniowieczne stajnie kościelne. Średniowieczne stajnie, zapewne z XIII w., ze sklepieniami charakterystycznymi dla architektury cysterskiej. Czytelne fazy rozbudowy od ściany kamiennej, poprzez różne wązki ceglane, w tym wozówkowy, z zastosowaniem cegieł romańskich.
- Wieżyczka wodociągowa z murem kurtynowym od strony południowej została wykonana z cienkich cegieł romańskich¹⁶. W listopadzie 2014 r. się na spotkaniu Koła Miłośników Dziejów Grudziądza wygłosiłem prelekcję na temat systemu zaopatrzenia Grudziądza w wodę w czasach średniowiecza i nowożytnych¹⁷. Wówczas na podstawie znanych punktów odniesienia rozpoznany został, częściowo teoretycznie, system działania wodociągu grudziądzkiego: *A.* Bieg Strugi Młyńskiej pod domami przy ul. Groblowej i jej obecne zamulenie w murowanym kanale. „Sarkofag” kanału Strugi Młyńskiej jest w piwnicy kamienicy na południe od ul. Mickiewicza; *B.* Kolektor kanału odpływowego w przęśle Mostu Bramy Bocznej z XIII w.;
- Studnia w piwnicy kamienicy przy ul. Szewskiej 5 o głębokości kilkunastu metrów;

¹⁵ Ed. Cieślak, *Historia Gdańska*. T. I do roku 1454, Gdańsk 1978, s. 241.

¹⁶ Jest to tak ważny i fundamentalny punkt na liście romańskich zabytków Grudziądza, podparty literaturą przedmiotu z 2 poł. XXI w.

¹⁷ M. Szajerka, *600 rocznica zbudowania wodociągu miejskiego w Grudziądzu. Problem wody pitnej w Grudziądzu od XIII do XVIII w.*, BKMDG, 2014.

- Cysterna na wodę w piwnicy kamienicy przy ul. Kościelnej 31¹⁸.

W l. 2018-2019 prowadzone były prace ziemne w związku z budową podziemnego śmietnika przy ul. Szkolnej. Zgodnie z prawem, przeprowadzono tam badania archeologiczne, gdyż natrafiono w tym miejscu na jakieś kanały i studnię. Próbowałem dotrzeć do raportu archeologicznego, jednak mi się to nie udało. W związku z tym nie będę polemizował z archeologami prowadzącymi tam badania. Tylko skonfrontuję zrobione przez siebie zdjęcia wykopu z maja-czerwca 2018 r., (ryc.226) oraz pozostawione na gromadce cegły po zbudowaniu śmietnika, zdjęcia wykonanego w lutym 2019 r., (ryc. 227-228), ze swoimi wcześniejszymi ustaleniami na temat wodociągu średniowiecznego oraz budownictwa ceglanego w Grudziądzu.

¹⁸ Kamienica została rozebrana w 2018 r.

Notatki

(L.B.S.)

Redakcja: Tadeusz Rauchfleisch, Janusz Hinz. Logo KMDG wykonał Grzegorz H. Rygielski.